

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου.
Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της
βυζαντινής Άρτας

Βαρβάρα Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.447](https://doi.org/10.12681/dchae.447)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. Ν. (2011). Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 283–302.

<https://doi.org/10.12681/dchae.447>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή
στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας

Βαρβάρα ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 283-302

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΤΑΣ

Η βυζαντινή μονή της Παναγίας Περιβλέπτου στην Άρτα μαρτυρείται σε πηγές του 13ου αιώνα, ωστόσο η θέση της δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί¹. Η ύπαρξή της είναι κυρίως γνωστή από δύο επιστολές του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου, από τις οποίες η πρώτη συντάχθηκε στη μονή το 1222² και απευθύνεται στον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα, δεσπότη του κράτους της Ηπείρου. Στην επιστολή αυτή ο περιώνυμος μητροπολίτης Ναυπάκτου πληροφορεί τον Θεόδωρο ότι θεραπεύθηκε από τη σοβαρή ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε, τον ευχαριστεί για τις φροντίδες του και τον παρακαλεί να ανοικοδομήσει το επισκοπείο της Άρτας, που είχε καταστραφεί από πλημμύρα του ποταμού Αράχθου. Η δεύτερη επιστολή χρονολογείται στο 1223, απευθύνεται στον επίσκοπο της Άρτας Ιωάννη³ και αναφέρεται σε ένα γεγονός το οποίο συνέβη κατά το διάστημα που ο Αποκαύκος βρισκόταν στη μονή της Περιβλέπτου⁴.

Οι μαρτυρίες του Αποκαύκου δεν είναι καθόλου κατατοπιστικές για τη θέση της μονής. Από αυτές έμμεσα συνάγεται η πληροφορία ότι η μονή υπήρχε στις αρχές

του 13ου αιώνα και ενδεχομένως από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, καθώς και ότι θα πρέπει να ήταν από τα σημαντικότερα μοναστήρια στην Άρτα, αφού εδώ φιλοξενήθηκε για κάποιο διάστημα ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Αποκαύκος, στον οποίο υπαγόταν η επισκοπή Άρτης⁵.

Η επόμενη πληροφορία για τη μονή Περιβλέπτου απέχει χρονικά από τις επιστολές του Αποκαύκου και προέρχεται από το μητροπολίτη Σεραφείμ Ξενόπουλο ο οποίος το 1884, στο βιβλίο του *Δοκίμιον Ιστορικών περι Άρτης και Πρεβέζης*⁶ αναφερόμενος στις ενορίες της Άρτας κάνει λόγο για την ενορία της «Περίληφτης»⁷. Ο Ξενόπουλος αναφέρει επίσης ότι εκεί υπήρχε η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου, ...*πρότερον ούσα εύτελές τι μονύδριον ἐπ' ὀνόματι τοῦ μεγαλομάρτυρος Μερκουρίου...*, η οποία έγινε μητρόπολη το 13ο αιώνα, επί δεσποτείας των Κομνηνών⁸. Ωστόσο, η θέση της μονής μέχρι σήμερα δεν είχε με βεβαιότητα ταυτιστεί.

Η μοναδική εκκλησία σήμερα στην Άρτα που τιμάται στα Εισόδια της Θεοτόκου είναι η εκκλησία που είναι επίσης αφιερωμένη στον άγιο Μερκούριο⁹ και η οποία

¹ Βαρ. Ν. Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας, *Εικοστό Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις, εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2003, 86. Για τη μονή βλ. επίσης P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (ΤΠΒ 3), Βιέννη 1981, λ. Άρτα, 115, οι οποίοι αναφέρουν ότι το 1222 έγινε εκεί και μια τοπική σύνοδος.

² Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἰωάννου Ἀποκαύκου Ἐπιστολαί, Πράξεις Συνοδικαί καί Ἐμμετρα, Noctes Petropolitanae*, Αγία Πετρούπολη 1913, 217. Ο ίδιος, *Συνοδικά Γράμματα Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Βυζαντίς 1* (1909), 22, αριθ. 7 (στο εξής: *Συνοδικά Γράμματα*). Κ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀποκαύκος. Συμβολή στήν ἔρευνα τοῦ βίου καί τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του*, Αθήνα 1988, 215, αριθ. 68.

³ Πρόκειται για το γνωστό επίσκοπο Ιωάννη με τον οποίο ο Αποκαύκος βρισκόταν σε διένεξη. Γενικότερα βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957, 219 κ.ε.

⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συνοδικά Γράμματα*, 21-22, αριθ. 5 και 6. Λαμπρόπουλος, *ό.π.*, 230, αριθ. 91.

⁵ Γενικότερα για την επισκοπή Άρτας, βλ. Χ. Χαραλαμπίδης, *Συνοπτικό διάγραμμα για τη συγγραφή της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ναυπάκτου*, Αθήνα 2000, 15 κ.ε.

⁶ Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών περι Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα 1884, επανέκδοση Άρτα 1986, 137 κ.ε. (στο εξής: *Δοκίμιον*).

⁷ «τῆς Περίληφτης (Περιβλέπτου), ἐκ τοῦ Χριστιανικοῦ Ναοῦ πρότερον, εἶτα Μετοπιτίου ὑπάρξαντος τῶν Μπέιδων καί κεμένου πλησίον τῆς Μητροπόλεως», Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, 137.

⁸ «Ποιοί δέ οἱ πρώτοι αὐτῆς δομήτορες οὐκ ἔστιν εὐρεῖν», Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, 137-138.

⁹ Ο ναός τιμάται και στο όνομα του αγίου Μερκουρίου πιθανώς από τα μέσα του 16ου αιώνα, όταν αφιερώθηκαν σε αυτόν, από το μητροπολίτη Άρτας Παρθένιο Α', λείψανα του ομώνυμου αγίου, Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, 149.

Εικ. 1. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Άποψη από τα βορειοδυτικά.

έως σχετικά πρόσφατα αποτελούσε το μητροπολιτικό ναό της Άρτας¹⁰. Πρόκειται για τον ίδιο ναό της ενορίας της Περιλήφτης που αναφέρει ο μητροπολίτης Σεραφείμ και ο οποίος σήμερα έχει ενσωματωμένα στους τοίχους του αρκετά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινής εποχής. Τα ανάγλυφα αυτά, κατάλογος των οποίων ακολουθεί, σε συνδυασμό με τις παραπάνω μαρτυρίες, καθώς και κάποια άλλα στοιχεία στα οποία θα αναφερθούμε εκτενέστερα, μας οδήγησαν στην διατύπωση της άποψης ότι η θέση της μονής Περιβλέπτου θα πρέπει να αναζητηθεί στο λόφο της Μητροπόλεως και στο χώρο όπου

είναι σήμερα κτισμένος ο μεταβυζαντινός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου (Εικ. 1).

Η θέση του λόφου δικαιολογεί απόλυτα την επωνυμία της μονής ως Περιβλέπτου. Πρόκειται για ένα χαμηλό φυσικό έξαρμα, σχήματος τραpezίου, δυτικά του Κάστρου της Άρτας, πολύ κοντά στον ποταμό Άραχθο, που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του από το τείχος της Αμβρακίας, το οποίο σώζεται και σήμερα σε εντυπωσιακό μήκος και ύψος¹¹. Στην κορυφή του λόφου βρίσκεται ο μεταβυζαντινός ναός Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Είναι μεγάλων διαστάσεων τρικλίτη βασιλική με ενσωματωμένα αρκετά στοιχεία της αστικής αρχιτεκτονικής¹². Στους επιμήκεις τοίχους των πλάγιων πλευρών αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρονολογείται στο 1800¹³, ενώ η δεύτερη στο 1900 και αναφέρεται στην επιγραφή που βρίσκεται εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά¹⁴. Δεν αποκλείεται ωστόσο να είχε προηγηθεί και κάποια άλλη επισκευαστική φάση στην οποία πιθανώς αναφέρεται η χρονολογία 1748 που είναι χαραγμένη στο μαρμάρινο περίθυρο της βόρειας εισόδου¹⁵.

Ο ναός είναι κτισμένος με λιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται σποραδικά πλίνθοι¹⁶, η χρήση των οποίων είναι πυκνότερη στην τοιχοποιία της πρώτης φάσης. Εκτός από τις πλίνθους, στο ναό είναι ενσωματωμένα τα εξής βυζαντινά ανάγλυφα: Θωράκιο άμβωνα¹⁷ και

¹⁰ Σήμερα, άτυπα, μητροπολιτικός ναός της Άρτας είναι ο ναός του Αγίου Δημητρίου, στο κέντρο της πόλης, που κτίστηκε τη δεκαετία του '70 στη θέση παλαιότερου ναού.

¹¹ Για το τείχος της Αμβρακίας, βλ. Θ. Τσουτάνος, *Ἡ Ἀμβρακία, ἡ θέση καὶ τὸ τείχος αὐτῆς*, Σκουφᾶς, τχ. 25-26 (1963), 120 κ.ε. Ν. Hammond, *Epirus*, Οξφόρδη 1967, 17-34. Π. Καρτζένη, Οχύρωση Αμβρακίας. Μια νέα χρονολογική προσέγγιση, *Ἡπειρωχρον* 28 (1986-87), 9-28.

¹² Α.Κ. Ορλάνδος, *Ὁ Ἅγιος Μερκούριος (Μητρόπολις)*, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 176. Ο ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη από δύο κιονοστοιχίες, καθεμιά από τις οποίες φέρει από πέντε κίονες. Στο χώρο της κόγχης του ιερού διαμορφώνεται σύνθρονο και στο μέσον του υπάρχει τρίβαθμη καθέδρα επισκόπου. Ο ναός φέρει έξι ορθογώνια παράθυρα στη νότια πλευρά. Τρία παρόμοια παράθυρα ανοίγονται και στη βόρεια πλευρά, η οποία φέρει και δύο μικρότερα. Στο κατώτερο μέρος των τοίχων της ίδιας πλευράς είναι εμφανή τα τοιχισμένα σήμερα παράθυρα και η είσοδος της προγενέστερης φάσης του ναού.

¹³ Ξερόπουλος, *Δοκίμιον*, 138· αναφέρει ότι: «ἡ ἐκκλησία ἀνεγέρθη ἐκ βᾶθρων καὶ προσηυξήθη ὁ ἀρχιερατικὸς οἶκος, ὑπὸ τοῦ φιλοτίμου καὶ φιλοκάλου Μητροπολίτου Ἰγνατίου τοῦ Α'».

¹⁴ *ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΝΑΟΥ ΑΝΗΓΕΡΘΗΣΑΝ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ Η ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΗΜΙΣΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΕ ΕΤΟΙΜΟΡΡΟΠΙ ΕΠΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΡΤΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. 1900 ΜΗΝΙ ΙΟΥΛΙΟΥ.*

¹⁵ Για το μαρμάρινο αυτό περίθυρο, που χρονολογείται στη βυζαντινή εποχή και βρίσκεται εδώ σε δεύτερη χρήση, βλ. στον κατάλογο που ακολουθεί (ανάγλυφο αριθ. 11). Ότι προϋπήρχε ναός στη θέση του σημερινού επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του μητροπολίτη Σεραφείμ, αλλά και από το γεγονός ότι το 1726 κτίστηκε εκεί κοντά το μητροπολιτικό μέγαρο. Επίσης, στο τέμπλο του σημερινού ναού υπάρχει ενσωματωμένο ξυλόγλυπτο βημόθυρο με τη χρονολογία 1699, το οποίο πιθανώς ανήκει στον προγενέστερο ναό. Για το βημόθυρο που είναι έργο του ζωγράφου Γ. Νομικού, βλ. Βαρ. Παπαδοπούλου - Α. Τσιάρα - Γ. Νομικός, Ένας κρητικός ζωγράφος του 17ου αι., *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 205-223.

¹⁶ Υπάρχουν πλίνθοι διαφορετικού πάχους, προερχόμενες πιθανώς από ρωμαϊκά και βυζαντινά κτίρια. Στην αψίδα του ιερού υπάρχουν επίσης εντοιχισμένες και πλίνθινες πλάκες, διαστ. 0,27×0,27 μ.

¹⁷ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 1 στον κατάλογο που ακολουθεί. Για τους βυζαντινούς άμβωνες, βλ. Κ. Τσουρής, *Ὁ ἄμβωνας ἀπὸ τῆν Τραϊανούπολη*, *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 334 κ.ε. Κατά το συγγραφέα οι περισσότεροι βυζαντινοί άμβωνες που έχουν διασωθεί σχετίζονται με βασιλικές, όπως π.χ. ο ναός της Κοίμησης στην Καλαμπάκα κ.ά. Στους παραπάνω προσθέτουμε και τον άμβωνα από το μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Δονάτου στο χωριό Γλυκή, ο οποίος επίσης είναι κτισμένος στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο. Δεν αποκλείεται και το καθολικό της Περιβλέπτου να ήταν κτισμένο

πλάκα ψευδοσαρκοφάγου¹⁸ επάνω από τη δυτική είσοδο, καθώς και τρεις πεσίσκοι¹⁹ τέμπλου στο παράθυρο της ίδιας πλευράς. Ένα μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος²⁰ είναι εντοιχισμένο στον τοίχο της πρόθεσης. Δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι²¹ είναι ενσωματωμένοι στα παράθυρα της βόρειας πλευράς, στην οποία υπάρχει επίσης εντοιχισμένο ένα μαρμάρινο πλαίσιο πιθανώς παραθύρου²² και ένα επίμηκες θωράκιο²³. Ένα μαρμάρινο περίθυρο²⁴ έχει επαναχρησιμοποιηθεί στη βόρεια είσοδο του ναού. Στα παραπάνω γλυπτά θα πρέπει να προστεθούν ένα κιονόκρανο²⁵ που εντοπίσαμε στο χώρο του ιερού και μία μαρμάρινη εικόνα με την παράσταση της Σταύρωσης²⁶. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο ναό είναι επίσης ενσωματωμένα ένας πλίνθινος δίσκος με ωραίο έκτυπο διάκοσμο²⁷ (Εικ. 2), τμήμα πιθανώς πλίνθινης ταινίας με έξεργο φυτικό διάκοσμο και μικρό σταυρό²⁸, καθώς και τμήματα τοιχοποιίας²⁹ και κεραμοπλαστικού διακόσμου³⁰ που προέρχονται από κάποιο βυζαντινό κτίριο. Τέλος, εντυπωσιακές είναι και οι μεγάλων διαστάσεων μαρμάρινες πλάκες που καλύπτουν το δάπεδο του ναού των Εισοδίων-Αγίου Μερκουρίου.

Σε μικρή απόσταση από το ναό βρίσκεται το μητροπολιτικό μέγαρο της Άρτας, το οποίο αποτελείται από δύο πτέρυγες: η δυτική πτέρυγα ανηγέρθη τη δεκαετία του 1950, ενώ η ανατολική είναι παλαιότερη και κτίστηκε

Εικ. 2. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Εντοιχισμένος πλίνθινος δίσκος.

πιθανώς το 1895, σύμφωνα με επιγραφή³¹ που εντοπίσαμε στα υπόγεια του μεγάρου. Από μία άλλη επιγραφή³² είναι γνωστό ότι το 1726 στο ίδιο σημείο είχε ανεγερθεί επισκοπικός οίκος, στη θέση προϋπάρχοντος ερειπωμένου κτιρίου.

στον τύπο της βασιλικής, αν και αυτό δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να τεκμηριωθεί.

¹⁸ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 18.

¹⁹ Βλ. τα ανάγλυφα αριθ. 13, 14 και 15.

²⁰ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 17.

²¹ Βλ. τα ανάγλυφα αριθ. 9 και 10.

²² Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 16.

²³ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 12. Στην ίδια πλευρά του ναού είναι επίσης εντοιχισμένος αρχαίος λίθος με την επιγραφή: ΚΛΑΥΔΙΟΣ.

²⁴ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 11.

²⁵ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 2.

²⁶ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 19. Η εικόνα βρέθηκε το 1900 κατά τις εργασίες που έγιναν στο ναό, Θ. Τσούτσινος, Άρτινά μελετήματα, Σκουφάς Γ' (1962-1967), 279.

²⁷ Στην επιφάνεια του δίσκου διαμορφώνεται τετράλοβο με ακτινωτό διάκοσμο, στο κέντρο του οποίου ορθογώνιο· στο ορθογώνιο εγγράφεται κύκλος με ακτίνες. Πλίνθινοι δίσκοι, μικρότερους όμως διαστάσεων και με διαφορετικό διάκοσμο, κοσμούν το καθολικό της Κάτω Παναγίας, βλ. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 66 (στο εξής: *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*).

²⁸ Πλίνθινες πλάκες με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο που σχηματίζουν ζωφόρο, διαφορετικό ωστόσο από το διάκοσμο της πλάκας που εξετάζουμε, υπάρχουν σήμερα σε δεύτερη χρήση στο δάπεδο

της Βλαχέρνας, βλ. Α. Ορλάνδος, *Ἡ παρά τήν Ἄρταν μονή τῶν Βλαχερνῶν*, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 19, εικ. 12 (στο εξής: *Η μονή των Βλαχερνών*). Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 66 κ.ε.

²⁹ Εντοπίζονται κυρίως στη βόρεια πλευρά του ναού, στο κατώτερο μέρος του.

³⁰ Αποτελείται από σειρά μικρών πλίνθινων ρόμβων, οι οποίοι επάνω και κάτω ορίζονται από οριζόντιες πλίνθους. Πανομοίωτος κεραμοπλαστικός διάκοσμος εντοπίζεται στην Παρηγορήτισσα και τη Βλαχέρνα. Για πλίνθους με ανάλογο διάκοσμο, βλ. Ορλάνδος, *Η μονή των Βλαχερνών*, ό.π. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 123 κ.ε.

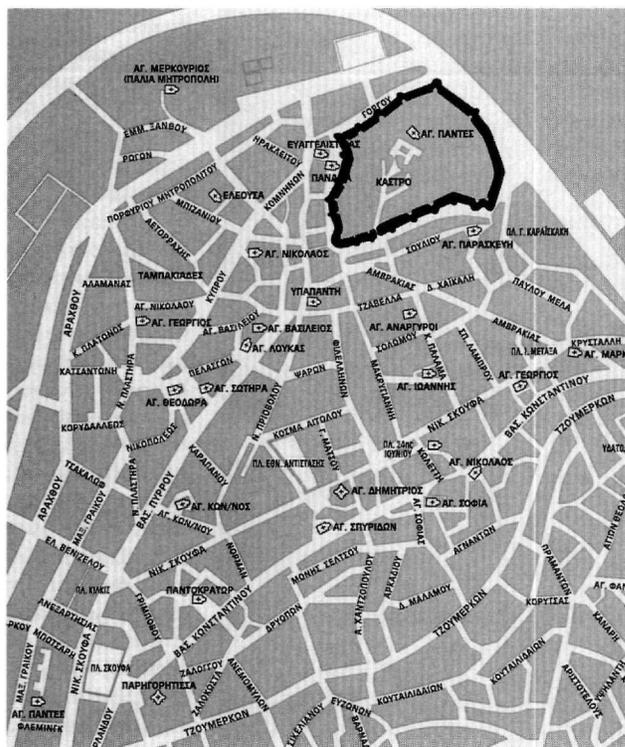
³¹ *Ὁ οἶκος οὗτος 6 δωμάτια ἀπαρτίζων ᾠκοδομεῖται δαπάναις ἀρχιεπισκόπου Ἄρτης Γενναδίου 1895 Μηνί Ἰουνίου*. Η επιγραφή, σπασμένη σε πολλά κομμάτια, εντοπίστηκε από τη γράφουσα στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου.

³² *Αηγέρθησαν ἐκ θεμελίων οἱ οἶκοι οὗτοι πάντες ἀνόμαλοι καί σεσαθρωμένοι ὄντες τὸ πρὶν ἐπιστοσίᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ νῦν ἔλειθειω πανιερωτάτου καὶ ἔλλογιωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου κυρίου Ἰωαννικίου ἐν ἔτει σωτηρίου ἀφῆς Ἰουνίου*, βλ. Ορλάνδος, *Ο Άγιος Μερκούριος*, ό.π. (υποσημ. 12), 176. Την επιγραφή εντοπίσαμε επίσης στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου το οποίο, παρά τις κατά καιρούς επεμβάσεις που έχει δεχθεί, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αφού είναι από τα λιγοστά παλαιά αστικά κτίρια που σώζονται σήμερα στην Άρτα.

Το έτος 2001 στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου εντοπίσαμε αρκετά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον³³. Πρόκειται για δύο τμήματα επιστυλίων³⁴, δύο κιονίσκους³⁵, έναν πεσίσκο³⁶, πανομοιότυπο με έναν άλλο άγνωστης προέλευσης, που φυλάσσεται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Παρηγορητίσσης³⁷, και τέσσερα μαρμάρινα περιθύρα³⁸, εκ των οποίων το ένα είναι σε δεύτερη χρήση σε είσοδο του υπογείου. Η ύπαρξη τόσο αρχιτεκτονικών μελών στον ίδιο χώρο δεν μπορεί να είναι τυχαία. Αντιθέτως, ενισχύουν την άποψή μας για ύπαρξη στη θέση αυτή ενός παλαιότερου, βυζαντινού ναού.

Από τη μελέτη των γλυπτών που έχουμε καταγράψει, προκύπτουν τα εξής:

1. Μερικά από τα γλυπτά χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή εποχή (11ος-12ος αι.), ενώ κάποια άλλα στις αρχές του 13ου αιώνα και επιβεβαιώνουν κατά κάποιον τρόπο τις δύο φάσεις της βυζαντινής μονής.
2. Ο πεσίσκος αριθ. 7 συνανήκει με τον πεσίσκο αριθ. 8 και τους κιονίσκους αριθ. 5 και 6, συνολικού ύψους 2,57 μ.: πρέπει να αποτελούσαν ένα μεγάλων διαστάσεων τέμπλο, το ύψος του οποίου πρέπει να ξεπερνούσε τα 2,60 μ. και ανήκε σε έναν, επίσης μεγάλων διαστάσεων, μεσοβυζαντινό ναό³⁹. Οι μεγάλες διαστάσεις του βυζαντινού ναού επιβεβαιώνονται επίσης από τα μαρμάρινα περιθύρα.
3. Τα γλυπτά (πεσίσκοι, πλάκα ψευδοσαρκοφάγου, πλάισιο παραθύρου κτλ.), που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 12ου-αρχές του 13ου αιώνα, ανήκουν σε ένα πολύ καλό εργαστήριο με μεγάλη παραγωγή στην Άρτα, το οποίο κατά την άποψή μας είναι το ίδιο που

Εικ. 3. Τοπογραφικό της Άρτας.

κατασκεύασε και το περιήφημο τέμπλο της Βλαχέρνας⁴⁰. Ήδη από παλιά ο Α. Ορλάνδος συνέδεσε την πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου, που είναι εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου⁴¹, με τη Βλαχέρνα⁴² και την απέδωσε σε τάφο που υπήρχε εκεί. Σύμφωνα με τον

³³ Την ύπαρξη των γλυπτών μου έκανε γνωστή ο τ. δήμαρχος Αρταίων κ. Κωνσταντίνος Βάγιας, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

³⁴ Βλ. τα ανάγλυφα αριθ. 3 και 4 στον κατάλογο που ακολουθεί.

³⁵ Βλ. τα ανάγλυφα αριθ. 5 και 6.

³⁶ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 7.

³⁷ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 8.

³⁸ Βλ. το ανάγλυφο αριθ. 11.

³⁹ Πιθανώς από το ίδιο τέμπλο προέρχονται και οι εντοιχισμένοι κιονίσκοι αριθ. 9 και 10.

⁴⁰ Για το τέμπλο της Βλαχέρνας, βλ. Ορλάνδος, Η μονή των Βλαχερνών, 21 κ.ε. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 88 κ.ε. (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*). Κατά την άποψή μας το τέμπλο χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα και είναι σύγχρονο με τη μετατροπή της μονής από ανδρικής σε γυναικεία, βλ. Βαρ. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά*

γλυπτά της Ηπείρου, υπό έκδοση (στο εξής: *Βυζαντινά γλυπτά*).

⁴¹ Ορλάνδος, Η μονή των Βλαχερνών, 36 κ.ε., εικ. 31. Κατά τον Ορλάνδο η πλάκα προερχόταν από μία σαρκοφάγο που υπήρχε αρχικά στο καθολικό της μονής Βλαχερνών. Ο ίδιος έκανε σχεδιαστική αναπαράσταση της σαρκοφάγου και τοποθέτησε ως κάλυμά της την πλάκα που σήμερα καλύπτει το νότιο τάφο στο καθολικό της μονής Βλαχέρνας.

⁴² Η Βλαχέρνα βρίσκεται στον ομώνυμο οικισμό στην άλλη όχθη του ποταμού Αράχθου, ακριβώς απέναντι από το λόφο της Μητροπόλεως. Για το μνημείο βλ. Ορλάνδος, Η μονή των Βλαχερνών, 3-50. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και τήν Ήπειρον*, Θεσσαλονίκη 1975, επανέκδοση 1992, 20-28 και 180-187 (στο εξής: *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*). Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 32-35, 194-196 και σποραδικά. Βαρ. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, 69-87 (στο εξής: *Βυζαντινή Άρτα*).

Ορλάνδο η πλάκα μεταφέρθηκε στη σημερινή της θέση κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η σαρκοφάγος να προέρχεται από κάποιον τάφο που υπήρχε στο καθολικό της μονής της Περιβλέπτου και οι ομοιότητες που παρουσιάζει με τα γλυπτά της Βλαχέρνας να οφείλονται στο γεγονός ότι είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου. Πιθανόν το καθολικό της Περιβλέπτου να εξωραϊστική από τους Κομνηνοδικαδες ηγεμόνες του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου στις αρχές του 13ου αιώνα.

Στο χώρο που βρίσκεται ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα ανασκαφές, οι οποίες θα επιβεβαίωναν ή όχι τις υποθέσεις μας. Θα πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε ότι το 1977 στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, κοντά στον ποταμό Άραχθο, περιορισμένη ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα βυζαντινών χρόνων⁴³. Διατυπώθηκε η άποψη ότι τα θεμέλια θα μπορούσαν ενδεχομένως να ανήκουν στο κατεστραμμένο από πλημμύρα του Αράχθου επισκοπείο, στο οποίο αναφέρεται σε επιστολή του ο μητροπολίτης Ιωάννης Απόκαυκος⁴⁴. Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής ήταν ένα δίπεστο μολυβδόβουλλο, το οποίο χρονολογήθηκε στο 12ο και το 13ο αιώνα. Το μολυβδόβουλλο αρχικά εστάλη από τον Λέοντα Σγουρό στον Ιωάννη Βρανά, δικομητή Δυρραχίου, ο οποίος το επαναχρησιμοποίησε σε επι-

στολή του που έστειλε στην Άρτα⁴⁵ και πιθανώς σε κάποιον σημαντικό πρόσωπο που διέμενε στο οικοδόμημα που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή.

Η μονή της Περιβλέπτου ήταν ένα από τα τέσσερα μοναστήρια τα οποία είναι γνωστό από τις πηγές ότι υπήρχαν στη βυζαντινή πόλη της Άρτας⁴⁶ (Εικ. 3). Τα άλλα τρία είναι: η μονή Αγίου Γεωργίου που τιμάται σήμερα στο όνομα της Αγίας Θεοδώρας⁴⁷, η Παναγία Παρηγορήτισσα στη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης⁴⁸ και η Κάτω Παναγία, αρκετά έξω από αυτή⁴⁹. Στη βυζαντινή εποχή τοποθετεί χρονικά ο μητροπολίτης Σεραφείμ και τη μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι⁵⁰, η οποία έχει εκ βάθρων ανακαινισθεί στα τέλη του 19ου αιώνα. Δεν αποκλείεται στην πόλη να υπήρχαν περισσότερες μονές, τις οποίες σήμερα αγνοούμε. Έξω από την πόλη της Άρτας διασώζονται επίσης αρκετές και σημαντικές μονές, όπως η Βλαχέρνα, ο Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη⁵¹, η Παναγία Κορωνησίας στην ομώνυμη νησίδα του Αμβρακικού κόλπου⁵² κ.ά., τα καθολικά των οποίων χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο και εξακολουθούν να λειτουργούν και σήμερα ως ενοριακοί ναοί. Η μονή της Παναγίας Περιβλέπτου, μολονότι δεν διασώζεται σήμερα, πρέπει να ήταν από τα πιο σημαντικά μοναστήρια. Ελπίζουμε η μελλοντική ανασκαφική έρευνα στο λόφο της Μητροπόλεως να αποδείξει το βάσιμο των απόψεών μας.

⁴³ Η ανασκαφή έγινε σε χώρο που επρόκειτο να ανεγερθεί οικοτροφείο και έφερε στο φως θεμέλια οικοδομημάτων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, 153 (Δ. Τρανταφυλλόπουλος) και 167 (Η. Ανδρέου).

⁴⁴ Βλ. παραπάνω υποσημ. 2. D. Pallas, «Episkopion», *RbK*, II, 1971, στ. 369-370.

⁴⁵ J. Koltsida-Makre, Overstuck Lead Seals. An Approach to the Problem with Three Examples, *Studies in Byzantine Sigillography*, 2, Washington, DC 1990, 58-60.

⁴⁶ Για την τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας, βλ. Βαφ. Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την βυζαντινή πόλη της Άρτας, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 389 κ.ε. Η ίδια, *Βυζαντινή Άρτα*, 17 κ.ε.

⁴⁷ Α.Κ. Ορλάνδος, Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 88 κ.ε. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 21-23, 189-191. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 45 κ.ε.

⁴⁸ Γενικά για το μνημείο, βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Αθήνα 1963. D. Nicol, *The Despotate of Epirus (1267-1479)*, Cambridge 1984, 240-241. Γ. Βελένης, *Ἐρμηνεία τοῦ ἔξωτερικοῦ διακόσμου στῆ βυζαντινῆ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 97, 126, 188. G. Velenis, Thirteenth-century Architecture in the Despotate of Epirus. The Origins of the School, στο *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελγιάδι 1988, 279-285. Τσουρής, *Ο κερα-*

μοπλαστικός διάκοσμος, 25-29, 186, 208-209, 216-224, 242, υποσημ. 80, 171. L. Theis, *Die Architektur der Panagia Paregoretissa in Arta/Epirus*, Amsterdam 1991. Η ίδια, *Die Architektur der Panagia Paregoretissa*, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου* (υποσημ. 46), 475 κ.ε. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 131 κ.ε.

⁴⁹ Α.Κ. Ορλάνδος, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγίας, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 70-85. Επίσης Γ. Λαδάς, *Συνοπτική ιστορία της Κάτω Παναγίας* (επιμ. Λ. Κωστακιώτη), Αθήνα 1982. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 8-13, 16-7, 29-32, 120-122, 194. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 99. Η μονή της Κάτω Παναγίας εξακολουθεί και σήμερα να είναι ενεργό μοναστήρι.

⁵⁰ Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, 155-158.

⁵¹ Α.Κ. Ορλάνδος, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Κατσούρη, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 56 κ.ε. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 56-69, 112-116 και 118-183. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 25 κ.ε. Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων αναστηλωτικών εργασιών που έγιναν στο μνημείο διαπιστώθηκε ότι ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου είναι κτισμένος στη θέση άλλου, προγενέστερου, ιδίων περιήπου διαστάσεων. Τα νέα αυτά στοιχεία πρόκειται να δημοσιευθούν αλλού από τη γράφουσα.

⁵² Α.Κ. Ορλάνδος, Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ Μονὴ Παναγίας τῆς Κορακωνησίας, *ΑΒΜΕ ΙΑ'* (1962), 3-56. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 52 κ.ε. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινή Άρτα*, 38 κ.ε.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΛΥΠΤΩΝ

1. Θωράκιο άμβωνα (Εικ. 4)

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Υλικό: Μάρμαρο

Ύψ. 0,92, πλ. 0,59 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Έχει καμπύλη διατομή⁵³. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, εκτός από ένα μικρό τμήμα του διακόσμου που έχει απολαξευθεί⁵⁴.

Ο διάκοσμος του συνίσταται σε ένα μεγάλο λατινικό σταυρό επάνω σε βαθμιδωτή βάση. Οι κεραιές του κοσμούνται με αλυσιδωτό πλοχμό από διπλή ταινία, τα δε άκρα τους απολήγουν σε δίσκους. Τα διάκενα των κεραιών πληρούνται με πυροστροβίλους, ρόδακες και ανθεμοπτά κοσμήματα, εγγεγραμμένα σε κύκλους, ανά δύο, σε κατακόρυφη διάταξη. Η παράσταση περιβάλλεται από τριμερή ταινία καμπύλης διατομής, που σχημάτιζε στην επάνω πλευρά κόμβο. Στις κεραιές του σταυρού αλλά και κατά τόπους στους ρόδακες υπάρχουν οπές από τρυπάνι.

Οι ρόδακες και οι πυροστρόβιλοι που κοσμούν τα διάκενα σταυρών σε θωράκια είναι χαρακτηριστικά του μεσοβυζαντινού θεματολογίου. Την παλαιοχριστιανική εποχή συμβόλιζαν τα άστρα του ουρανού, αργότερα ωστόσο έχασαν το συμβολικό τους χαρακτήρα και έγιναν κοινά διακοσμητικά θέματα⁵⁵ που χρησιμοποιήθηκαν ως παραπληρωματικά κυρίως στα διάκενα σταυρών. Η διάταξη των παραπληρωματικών κοσμημάτων του αναγλύφου που εξετάζουμε, παρουσιάζει στενή αναλογία με το διάκοσμο θωρακίου άμβωνα του 11ου αιώνα από την Κόρινθο⁵⁶. Ανάλογα θέματα –με διαφορές ωστόσο στην απόδοση του αναγλύφου– κοσμούν

Εικ. 4. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Ανάγλυφο θωράκιο άμβωνα.

επίσης τρία θωράκια του 11ου αιώνα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁵⁷.

Ο σταυρός και ένας από τους ρόδακες του θωρακίου που εξετάζουμε, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το διάκοσμο ανάγλυφου θωρακίου⁵⁸ στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας με αριθ. ευρ. 77. Δεν αποκλείεται και τα δύο να είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου.

⁵³ Γενικότερα για τους βυζαντινούς άμβωνες και τις σχετικές με αυτούς πηγές βλ. Τσουρής, Άμβωνες από την Τραϊανούπολη, ό.π. (υποσημ. 17), 244 κ.ε. Α. Kazdan, A Note on the Middle-Byzantine Ambo, *Byz* 57 (1987), 422 κ.ε. J.P. Sodini, Les ambons medievauz à Byzance: vestiges et problèmes στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 303 κ.ε. U. Peschlow, Der mittelbyzantinische Ambo aus archäologischer Sicht, στο ίδιο, 260 κ.ε.

⁵⁴ Ορλάνδος, Ο Άγιος Μερκούριος, ό.π. (υποσημ. 12), 176-177, εικ. 5. Τσουρής, Άμβωνες από την Τραϊανούπολη, ό.π. (υποσημ. 17), 249. K. Vanderheyde, *La sculpture architecturale mesobyzantine en Épire du Xe au XIIIe siècle*, Παρίσι 1996, II, 56, αριθ. 124. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁵⁵ C.D. Sheppard, Byzantine Carved Marble Slabs, *ArtB* 51 (1969), 66.

⁵⁶ G. Davidson, *Corinth XVI*, 1957, 104, πίν. 20.6. Ομοιότητες εντοπίζουμε επίσης στο διάκοσμο ανάγλυφης πλάκας που βρίσκεται στο ναό των Αγίων Θεοδώρων Μαλακοπής στη Μικρά Ασία, βλ. Θ. Παζαράς, Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 33 κ.ε., εικ. 30.

⁵⁷ Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, αριθ. 176-177 και 178 (στο εξής: *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*).

⁵⁸ Α.Κ. Ορλάνδος, Γλυπτά της Άρτης, *Ηπειρωχρον* 1 (1935), 166, εικ. 12 (στο εξής: Γλυπτά της Άρτης). Ο ίδιος, Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης, *ABME Β'* (1936), 165, εικ. 12 (στο εξής: Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης).

Εικ. 5. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Κιονόκρανο.

2. Κιονόκρανο (Εικ. 5)

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Λευκό μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,29, μέγ. σωζ. διάμ. επιφάνειας έδρασης 0,24 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Το κιονόκρανο βρίσκεται σήμερα στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου και χρησιμοποιείται ως βάση ξύλινου σταυρού, στην πίσω πλευρά της αγίας τράπεζας⁵⁹. Η κατάσταση διατήρησης είναι σχετικά καλή. Η επιφάνεια έδρασής του είναι σήμερα καλά λειασμένη, φαίνεται όμως ότι έχει κοπεί μεταγενέστερα με πριόνι. Στο επάνω μέρος του διαμορφώνεται άβακας, πλ. 0,03 μ., αποθραυσμένος σε αρκετά σημεία.

Μεγάλα φοινικόφυλλα κοσμούν τις τέσσερις γωνίες κάτω από τον άβακα. Το επάνω μέρος τους, αν και σήμερα είναι αποκεκρουμένο, ήταν έξεργο, ανακαμπτόμενο προς τα έξω. Σε ένα από τα γωνιαία φοινικόφυλλα, στο κάτω μέρος, σε μικρό έγκοιλο κυκλικό διάχωρο, μικρός επτάφυλλος ρόδακας με μακρύ στέλεχος. Τον άξονα

της κύριας πιθανώς πλευράς του κιονοκράνου καταλαμβάνει μεγάλο φοινικόφυλλο. Παρόμοια μικρότερα φύλλα φοίνικα, τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλο, καλύπτουν τον άξονα των υπόλοιπων πλευρών. Τα φύλλα έχουν κεντρικό έξεργο νεύρο και γλωσσίδες με καμπυλωμένα άκρα. Η απόδοση του αναγλύφου, παρά τις κάποιες σχεδιαστικές αδυναμίες, παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με τον ανάγλυφο διάκοσμο των κιονοκράνων αριθ. ευρ. 82 και 83, που φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας⁶⁰ και τα οποία χρονολογήθηκαν από τον Ορλάνδο στο 10ο αιώνα.

3. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 6)

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας.

Ύψ. 0,28, μέγ. σωζ. μήκ. 0,95, πάχ. 0,33 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό του 12ου αι.

Σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση και είναι ακρωτηριασμένο στην αριστερή πλευρά⁶¹. Το δεξιό άκρο φέρει λάξευση για την προσαρμογή του στο αρχιτεκτονικό σύνολο. Στην κύρια λοξότητη όψη τοξοστοιχία με έξι τόξα, η άντυγα των οποίων σχηματίζεται από τριμερή ταινία. Τα τόξα στηρίζονται σε δίδυμους αρράβδωτους κιονίσκους που πατούν σε βάσεις με τρίφυλλα και φέρουν κιονόκρανα με ανάλογο διάκοσμο.

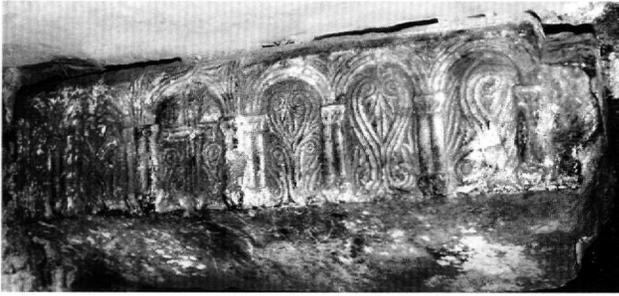
Από τα τόξα διαφοροποιείται αυτό που βρίσκεται αξονικά στο μέσο του υπερθύρου, το οποίο έχει αποδοθεί σε έξεργο ανάγλυφο. Το επάνω μέρος του εγγράφεται σε ορθογώνιο που ενώνεται με το τόξο με κόμβο. Το κεντρικό αυτό τόξο στηρίζεται σε κιονίσκους με κόμβους και επιστέφει φυλλοφόρο σταυρό. Οι βλαστοί στο σταυρό εκφύονται από την κάτω κεραία του και με διπλή αναδιπλωση καλύπτουν τα κάτω διάκενα. Τα επάνω διάκενα φέρουν εγχάρακτα τα συμπλήματα IC-XC. Ο διάκοσμος των άλλων τόξων δεν παρουσιάζει συμμετρία. Το πρώτο αριστερά επιστέφει δύο αντίντους αετούς που έχουν γυρισμένο το κεφάλι προς τη ράχη τους και συμπλέκουν τις φτερούγες τους. Το επόμενο τόξο κοσμείται με ανεστραμμένο σύνθετο καρδιόσχημο ανθέμιο που φύεται από βλαστούς με μεγάλο στέλεχος, το οποίο διακλαδίζεται και απολήγει σε ημανθέμια. Ανάλογο καρδιόσχημο ανθέμιο λαξεύεται και κάτω από το πρώτο δεξιό τόξο. Καρδιόσχημο ανθέμιο, οι άκρες του

⁵⁹ Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁶⁰ Ορλάνδος, *Γλυπτά της Άρτης*, 267, εικ. 3, και 4. Ο ίδιος, *Βυζα-*

ντινά γλυπτά της Άρτης, 162-163, εικ. 3 και 4.

⁶¹ Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

Εικ. 6. Τμήμα επιστυλίου.

οποίου απολήγουν σε ημίφυλλα άκανθας, κοσμεί το δεύτερο δεξιά τόξο, ενώ το επόμενο φέρει διάκοσμο από τριμερή ταινία που σχηματίζει σείρα σε κάθετη διάταξη, οι άκρες της οποίας απολήγουν σε ημίφυλλα άκανθας.

Ο διάκοσμος είναι σε σχετικά χαμηλό ανάγλυφο και έχει λαξευθεί πάνω σε αρχαίο μαρμάρινο δόμο. Στην πλάγια δεξιά πλευρά σώζεται τμήμα διακόσμου από την αρχική χρήση του μέλους. Αποτελείται από παραλλαγή λέσβιου κυματίου σε διπλή σειρά.

Το θέμα της τοξοστοιχίας είναι αρκετά γνωστό στη βυζαντινή διακοσμητική και συχνά απαντάται σε επιστυλία τέμπλων, μόνο του ή με άλλα διακοσμητικά θέματα⁶². Ο σταυρός κάτω από το τόξο που κοσμεί τον άξονα του επιστυλίου είναι επίσης θέμα γνωστό από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, με ευρεία χρήση κατά την εποχή της Εικονομαχίας. Ο διάκοσμος του αναγλύφου που εξετάζουμε παρουσιάζει ομοιότητες με το διάκοσμο ενός επιστυλίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου από το ναό του Ταξιάρχη Μεσαριάς (τόξα και σύνθετα ανθέμια)⁶³.

4. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 7)

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. μήκ. 0,60, πλ. 0,13 μ.

Χρονολόγηση: Δεύτερο μισό του 12ου αι.

Εικ. 7. Τμήμα επιστυλίου.

Είναι αποθραυσμένο στα δύο άκρα του και διατηρείται σε μέτρια κατάσταση⁶⁴. Η κάτω πλευρά του είναι αδρά δουλεμένη. Το μέτωπο της κύριας λοξότμητης όψης κοσμείται με σειρά ακανθοειδών ανθεμίων που εναλλάσσονται με φύλλα λωτού σε χαμηλό ανάγλυφο και αποτελούν κόσμημα συνέχειας. Τα φύλλα των λωτών ενώνονται στα άκρα τους περιβάλλοντας τα ανθέμια, με τα οποία συνδέονται στη βάση. Στο επάνω μέρος ο διάκοσμος οριοθετείται από λεπτή ακόσμητη ταινία, που έχει υποστεί κατά τόπους φθορές.

Η εναλλαγή φύλλων λωτού με ανθέμια αποτελεί συχνότατο κόσμημα σε γλυπτά του 11ου και του 12ου αιώνα⁶⁵. Το θέμα προέρχεται από την αρχαία ελληνική τέχνη και είναι αρκετά διαδεδομένο και κατά τη βυζαντινή εποχή. Παρόμοιο διάκοσμο με αυτόν του αναγλύφου που εξετάζουμε φέρει τμήμα πιθανώς επιστυλίου (πλάγια όψη), το οποίο έχει επαναχρησιμοποιηθεί ως επίθημα κιονίσκου σε δίλοβο παράθυρο του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα⁶⁶. Ομοιότητες παρατηρούνται επίσης σε τμήμα κοσμητή στο Μουσείο Τεγέας⁶⁷, σε τμήμα επιστυλίου από τον Ταξιάρχη Λοκρίδας⁶⁸ και στο διάκοσμο επιστυλίου στο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) του Μυστρά⁶⁹. Η απόδοση του διακόσμου ομοιάζει κυρίως με αυτή των μετώπων δύο επιστυλίων, το πρώτο από τα οποία βρίσκεται εντοιχισμένο στο ναό του Αγίου Νικολάου Μεσαριάς Άνδρου⁷⁰, ενώ το δεύτερο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου και προέρχεται από το ναό του Ταξιάρχη⁷¹.

⁶² Γενικότερα για το θέμα βλ. Η. Buchwald, Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades, *JÖB* 45 (1995), 233-276.

⁶³ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 75, εικ. 60α, γ.

⁶⁴ Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁶⁵ Σκλάβου-Μανροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 149.

⁶⁶ Αδημοσίευτο.

⁶⁷ Α.Κ. Ορλάνδος, *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τε-*

γέας-Νυκλίου, *ΑΒΜΕ ΙΒ'* (1973), 3-171, 121, εικ. 90Δ.

⁶⁸ Α.Κ. Ορλάνδος, 'Ο Ταξιάρχης της Λοκρίδος, *ΕΕΒΣ ΣΤ* (1929), 355-368.

⁶⁹ Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 79 κ.ε., πίν. 59-60.

⁷⁰ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, εικ. 51.

⁷¹ Στο ίδιο, εικ. 60γ.

Εικ. 8. Κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο.

5. Κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο (Εικ. 8)

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 1,17, πλ. 0,18, πάχ. 0,18 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Κιονίσκος τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο, σε καλή κατάσταση διατήρησης⁷². Αποτελείται από τέσσερα έξεργα βεργία, που ενώνονται ανά δύο στο μέσον του ύψους τους με μεγάλους σταυροκόμβους. Τα βεργία

φέρουν συμφυή μικρά κιονόκρανα σε σχήμα κύβου με ενιαίο τετράγωνο άβακα και κοσμούνται –μόνο στην κύρια όψη τους– με μεγάλα οξύληκτα τρίφυλλα. Στη βάση των τριφύλλων διαμορφώνονται σπείρες, από τις οποίες φύονται εκατέρωθεν ημίφυλλα με προιωντά άκρα.

Πρόκειται για ένα διακοσμητικό θέμα γνωστό στη μεσοβυζαντινή εποχή⁷³. Παρόμοιοι με τον κιονίσκο που εξετάζουμε είναι οι κιονίσκοι από την Αγία Φιλοθέη Αθηνών, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁷⁴. Ο κιονίσκος (ο βυζαντινός όρος είναι *στημονάριον*) πρέπει για λόγους ευστάθειας να ήταν συμφυής με τον πεσίσκο στο κάτω μέρος του τέμπλου, αφού δεν φέρει εντορμία αλλά φαίνεται να έχει κοπεί με πριόνι.

Ο σταυροκόμβος (ηράκλειον άμμα ή ηράκλειος δεσμός), τον οποίο φέρει στο μέσο του ύψους του, είναι χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα της βυζαντινής τέχνης. Η ευρύτερη χρήση του στη διακόσμηση έργων μεταλλοτεχνίας, γλυπτικής, ξυλογλυπτικής κτλ. σχετίζεται με τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα που διατήρησε στη μακροαίωνα επιβίωσή του⁷⁵. Κιονίσκοι με παρόμοιους κόμβους εντοπίζονται αρχικά στην Αίγυπτο. Η χρήση τους στα βυζαντινά τέμπλα καθιερώνεται στα όψιμα μεσοβυζαντινά χρόνια. Τέμπλα με ανάλογους κιονίσκους υπάρχουν πολλά, όπως π.χ. το τέμπλο του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος⁷⁶.

Η αρχική προέλευσή του κιονίσκου είναι άγνωστη, δεν αποκλείεται ωστόσο να προέρχεται από το τέμπλο του καθολικού της βυζαντινής μονής της Περιβλέπτου.

6. Κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 1,17, πλ. 0,18, πάχ. 0,18 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Κιονίσκος τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο, σε καλή κατάσταση διατήρησης. Είναι πανομοιότυπος με τον προηγούμενο (αριθ. 5) και συνανήκαν στο ίδιο τέμπλο.

⁷² Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁷³ Χ. Μπούρας, Κατάλογος μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), 3 κ.ε., 49, αριθ. Δ.246, εικ. 19.

⁷⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 162, αριθ. 221.

⁷⁵ Για το θέμα βλ. Α. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, *Βυζαντινά 5* (1973), 139 κ.ε. Η ίδια, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ Παναγίας στό μονα-*

στήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά, Αθήνα 1980, 108. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 112-113 (στο εξής: *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*), όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία. I. Kalavrezou-Maxeiner, *The Byzantine Knotted Column*, *Byzantina, Metabyzantina (Byzantine Studies in Honor of M.V. Anastos)* 4, Malibu 1985, 95-103.

⁷⁶ Α.Κ. Ορλάνδος, Τό μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, *ΕΕΒΣ ΚΓ'* (1953), 83-91.

7. Πεσσίσκος θύρας

Προέλευση: Άγνωστη. Βρίσκεται στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,57, μέγ. σωζ. πλ. 0,20, πάχ. 0,20 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Μεγάλων διαστάσεων αριστερός θυραίος πεσσίσκος⁷⁷. Αποτελείται από δύο τμήματα που συνανήκουν. Στο επάνω μέρος διασώζει τμήμα του συμφυούς κιονίσκου που αποτελούνταν από τέσσερα έξεργα βεργία. Στην πλάγια δεξιά πλευρά του υπάρχουν ίχνη του συμφυούς παραστάτη, που σήμερα είναι κατεστραμμένος. Η κάτω επιφάνειά του φέρει οπή γόμφωσης.

Ο πεσσίσκος είναι σήμερα ασβεστοχρισμένος. Στην κύρια όψη του φέρει μεγάλο διπλό κυματοειδή βλαστό σε κατακόρυφη διάταξη, που ελίσσεται σχηματίζοντας μεγάλα ημικύκλια. Ο βλαστός δένεται σε κανονικά διαστήματα με τριπλά κάθετα στελέχη. Από αυτόν φύονται αντωπά ημιανθέμια και τσαμπιά από σταφύλια που εναλλάσσονται στα ημικύκλια που σχηματίζει ο βλαστός. Στο επάνω μέρος του πεσσίσκου εικονίζεται ζώο σε κατατομή με την ουρά ανορθωμένη, αρκετά σχηματοποιημένο, με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Το ανάγλυφο είναι υψηλό. Μερικά από τα φύλλα των ανθεμίων έχουν ευθύγραμμες απολήξεις και φέρουν εσωτερικά αυλακώσεις.

Ο διάκοσμος του πεσσίσκου είναι πανομοιότυπος με του πεσσίσκου αριθ. 8 (Εικ. 9), άγνωστης προέλευσης, που εξετάζουμε παρακάτω και με τον οποίο αποτελούσαν ενιαίο σύνολο.

8. Πεσσίσκος θύρας (Εικ. 9)

Προέλευση: Άγνωστη. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 79).

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,39, μέγ. σωζ. πλ. 0,23, πάχ. 0,19 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Μεγάλων διαστάσεων δεξιός θυραίος πεσσίσκος με συμφυή παραστάτη, ο οποίος δεν σώζεται⁷⁸. Η πλάγια πλευρά του είναι αδρά δουλεμένη, ενώ η πίσω καλά λειασμένη. Στο επάνω μέρος φέρει ίχνη κιονίσκου του τύπου με τα τέσσερα βεργία.

Ο διάκοσμος της κύριας όψης του είναι πανομοιότυπος με αυτόν του πεσσίσκου αριθ. 7. Η τεχνική του αναγλύφου δεν συναντάται σε άλλα γλυπτά της Άρτας και κα-

Εικ. 9. Πεσσίσκος θύρας.

τά τον Ορλάνδο, που πρώτος δημοσίευσε το ανάγλυφο μέλος, θυμίζει λογγοβαρδικά γλυπτά και πρέπει να έγινε από δυτικούς τεχνίτες. Είναι πάντως βέβαιο ότι ο διάκοσμος των πεσσίσκων δεν μοιάζει με άλλων γλυπτών στην Άρτα.

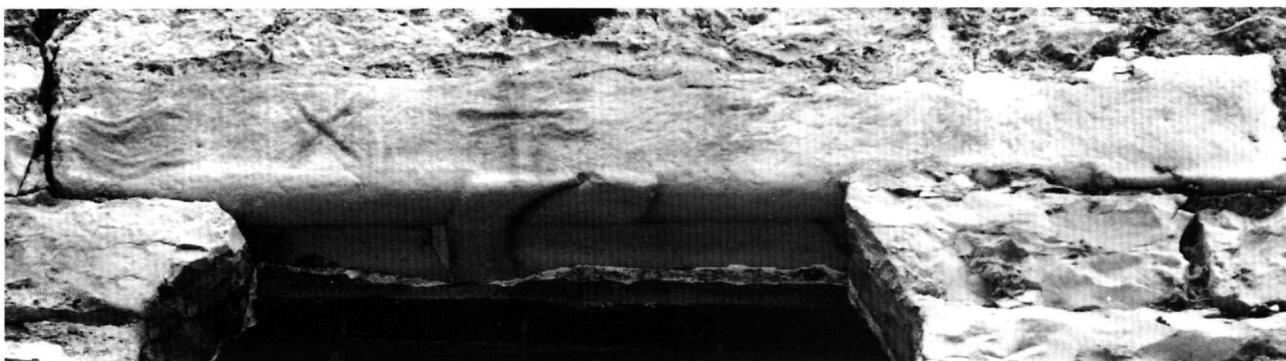
9. Τμήμα κιονίσκου (Εικ. 10)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένο στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

⁷⁷ Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁷⁸ Ορλάνδος, *Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης*, 168, εικ. 16. A. Liveri,

Die Bauplastiken des 13. und 14. Jahrhunderts in Arta. Beitrag zur Kulturgeschichte des «Despotats» von Epiros, Βιέννη 1996, 123, πίν. 92.

Εικ. 10. Τμήμα κιονίσκου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,05, μέγ. σωζ. πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: Πιθανώς 12ος αι.

Σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Είναι ακρωτηριασμένο στα δύο άκρα του και απολαξευμένο στην ορατή σήμερα επιφάνειά του. Ένα μεγάλο τμήμα του πάχους του κιονίσκου έχει επίσης απολαξευθεί σε όλο το μήκος. Στο κέντρο της πλευράς που είναι σήμερα ορατή, διακρίνονται ίχνη σταυροκόμβου και λάξευση που ανήκε στα βεργία, με τα οποία ήταν διακοσμημένος αρχικά ο κιονίσκος.

10. Τμήμα κιονίσκου

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,20, μέγ. σωζ. πλ. 0,15, μέγ. σωζ. πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: Πιθανώς 12ος αι.

Σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Βρίσκεται εντοιχισμένος στο επάνω μέρος παραθύρου της βόρειας πλευράς του ναού Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Είχε τη μορφή τεσσάρων βεργίων, από τα οποία σώζονται σήμερα μόνο τα δύο που ενώνονται στο κέντρο του ύψους του με μεγάλο σταυρόκομβο. Σήμερα η όψη του κοσμείται με μικρά διάχωρα (σε μεταγενέστερη λάξευση), κάθε ένα από τα οποία φέρει γεωμετρικά μοτίβα, σταυρό ή φυτικά κοσμήματα, σε κακή κατάσταση διατήρησης, λόγω της έκθεσής τους στις καιρικές συνθήκες. Η επεξεργασία των βεργίων είναι παρόμοια με των κιονίσκων αριθ. 5 και 6, με τους οποίους ο κιονίσκος που εξετάζουμε πρέπει να συνανήκε στο ίδιο τέμπλο.

11. Περίθυρο (Εικ. 11)

Προέλευση: Άγνωστη. Αποτελεί, σε δεύτερη χρήση, το περίθυρο της βόρειας εισόδου στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Εικ. 11. Βυζαντινό περίθυρο.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Μέγ. σωζ. ύψ. 2,18 μ. (δεξιός παραστάτης) και 2,10 μ. (αριστερός παραστάτης), πλ. 1,48 μ. (πάνω πλευράς ανωφλίου) και 1,25 μ. (κάτω πλευράς ανωφλίου).

Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης⁷⁹. Αποτελείται από επίπεδη λεπτή ταινία και ένα έξεργο βεργίο το οποίο ακολουθούν τέσσερα επιπεδικά κυμάτια σε κλιμακωτή διάταξη⁸⁰. Στο επάνω μέρος του ανωφλίου εγχάρακτη η χρονολογία: 1748 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ Ε που σχετίζεται πιθανώς με κάποια επισκευαστική φάση του μεταβυζαντινού ναού Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου, στον οποίο έχει επαναχρησιμοποιηθεί.

Το περίθυρο πρέπει να προέρχεται από το καθολικό της βυζαντινής μονής Περιβλέπτου που υπήρχε στην ίδια θέση. Στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας εντοπίσαμε και άλλα περίθυρα που προέρχονται πιθανώς από το ίδιο βυζαντινό μνημείο. Πρόκειται για μικρότερων διαστάσεων μαρμάρινο περίθυρο (ύψ. 1,95 και πλ. 1,10 μ.), που έχει επαναχρησιμοποιηθεί σε ένα από τα θυραία ανοίγματα του υπογείου. Αποτελείται από επίπεδη ταινία εξωτερικά και τέσσερα επιπεδικά επίσης κυμάτια σε κλιμακωτή διάταξη. Ένα δεύτερο περίθυρο με τον ίδιο περίπου διάκοσμο που σώζεται ολόκληρο και ένα τρίτο αποσπασματικά σωζόμενο βρίσκονται επίσης στα υπόγεια του μητροπολιτικού μεγάρου Άρτας και πρέπει επίσης να προέρχονται από το ίδιο μνημείο.

12. Θωράκιο τέμπλου (Εικ. 12)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένο στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

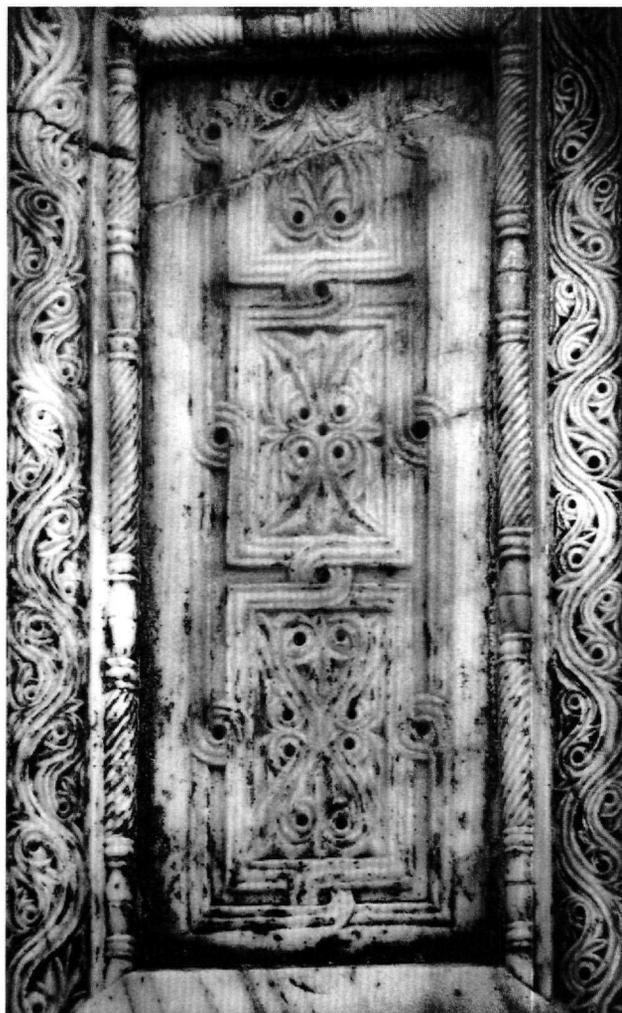
Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,68, μέγ. σωζ. πλ. 0,26 μ.

Χρονολόγηση: Τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι.

Πρόκειται για ένα θωράκιο στενόμακρο, που έκλινε πιθανώς τα ακριανά διάχωρα του τέμπλου της πρόθεσης ή του διακονικού. Βρίσκεται εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναού Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου και περιβάλλεται από ανάγλυφο μαρμάρινο πλαίσιο παραθύρου (βλ. παρακάτω, αριθ. 16). Στην επάνω πλευρά είναι προιονισμένο.

Ο διάκοσμός του αποτελείται από τρία ορθογώνια διάχωρα σε κατακόρυφη διάταξη, που σχηματίζονται από

Εικ. 12. Θωράκιο τέμπλου.

τριμερή ταινία και συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους. Στις πλάγιες πλευρές τους συνδέονται επίσης με ταινία που περιβάλλει τη σύνθεση και φέρει στο μέσο κάθε διαχώρου κόμβους. Στα διάχωρα που διαμορφώνονται, εσωτερικά λαξεύονται τρίφυλλα και άκανθες σε σταυρόσχημη διάταξη και καρδιάσχημα ανθέμια, εκατέρωθεν των οποίων υπάρχουν ανθεμιά κοσμήματα σε αντίρροπη διάταξη. Διαμπερείς οπές από τρυπάνι τονίζουν τους οφθαλμούς των κόμβων και τις στείρες των ανθεμίων.

⁷⁹ Ορλανδος, Ο Άγιος Μερκούριος, ό.π. (υποσημ. 12), 176, εικ. 4.

⁸⁰ Ανάλογα θυρώματα με επάλληλα κυμάτια σώζονται σήμερα στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου, βλ. Θ. Παζαράς, Τα βυζαντινά

γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, Θεσσαλονίκη 2001, 47 κ.ε., εικ. 59, 60, 63 και σχέδ. 15, 16, 17.

Τα ταινιωτά ορθογώνια διάχωρα που συνδέονται με κόμβους είναι χαρακτηριστικό κόσμημα που χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τη βυζαντινή εποχή στη διακόσμηση επιστυλίων, θωρακίων και κυρίως θυρωμάτων που χρονολογούνται στον 11ο και στο 12ο αιώνα, με παραλλαγές όσον αφορά στο διάκοσμο των ορθογώνιων και των ταινιών που τα συνδέουν, όπως σε θωράκιο στο ναό του Αγίου Νικολάου Μεσαράς⁸¹, στα περίθυρα του Βυζαντινού Μουσείου με αριθ. ΒΜ 1511, 1512, 3127⁸², στα περίθυρα του καθολικού της μονής του Οσίου Μελετίου⁸³, σε περίθυρο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου, σε θωράκιο και πεσσίσκο από το καθολικό της μονής Νταού Πεντέλης⁸⁴ και σε επιστύλιο στο ίδιο καθολικό⁸⁵.

13. Πεσσίσκος τέμπλου (Εικ. 13)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένος στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 1,15, πλ. 0,18, πάχ. 0,19 μ.

Χρονολόγηση: Τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι.

Πεσσίσκος τέμπλου. Έχει χρησιμοποιηθεί ως σταθμός στο δυτικό παράθυρο του ναού Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Δύο πλαίσια, ένα ακόσμητο εξωτερικά και ένα κυμάτιο τριγωνικής διατομής, περιβάλλουν το διάκοσμο του πεσσίσκου που αποτελείται από δύο στελέχη τριμερούς βλαστού σε κάθετη διάταξη, τα οποία με την ελικοειδή κίνησή τους σχηματίζουν ελλειψοειδή διάχωρα. Στα διάχωρα από τους ίδιους βλαστούς σχηματίζονται ανθέμια, στο κάτω μέρος των οποίων λαξεύονται δύο καλοσχεδιασμένες έλικες. Στα σημεία που ενώνονται οι βλαστοί αναπτύσσονται ημιανθέμια. Ο διάκοσμος εμπλουτίζεται με σπές τρυπανιού.

Στο επάνω μέρος διαμορφώνεται εγγεγραμμένο σε ημικόκλιο ανθέμιο, τα φύλλα του οποίου αποκλίνουν στη μέση και τα άκρα τους σχηματίζουν ένα αντίστροφο ανθεωτό κόσμημα. Στο κάτω μέρος του πεσσίσκου διαμορφώνεται ακόσμητη επιφάνεια που διαφοροποιείται από το διάκοσμο με τοξωτή λάξευση.

Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι πυκνά. Η εκτέλεση του

Εικ. 13. Πεσσίσκος τέμπλου.

αναγλύφου χαρακτηρίζεται από λεπτότητα και άριστη ποιότητα. Το θέμα των καρδιόσχημων ανθεμίων, που έχει σασσανιδική προέλευση⁸⁶ και εμφανίζεται στο Βυζάντιο ήδη από τον 6ο αιώνα, συνηθίζεται ιδιαίτερα

⁸¹ Α.Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ΑΒΜΕ Η* (1955-1956), 57, εικ. 36, 37.

⁸² Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 150-151.

⁸³ Α.Κ. Ορλάνδος, 'Η μονή του Όσίου Μελετίου και τα παρα-

λάυρια αυτής, *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 97, εικ. 44.

⁸⁴ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 257, εικ. 292.

⁸⁵ Στο ίδιο, 256, εικ. 291.

⁸⁶ Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας* (υποσημ. 75), 65, υποσημ. 20.

Εικ. 14. Πεσσίσκος τέμπλου.

κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, όπως για παράδειγμα στους πεσσίσκους στο ναό του Σωτήρος στην Άμφισσα⁸⁷, σε πεσσίσκους στη μονή του Οσίου Μελετίου⁸⁸, στην Αγία Σοφία Αχρίδας⁸⁹ και σε περιθύρο στην Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου⁹⁰. Εκτός των παραπάνω, ο διάκοσμος του πεσσίσκου που εξετάζουμε, παρουσιάζει τεχνοτροπικές ομοιότητες με έναν πεσσίσκο στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 195) από τη μονή Κάτω Παναγιάς⁹¹, με το διάκοσμο πεσσίσκου από τη Βλαχερνα (αν και εδώ τα ανθήματα είναι σύνθετα)⁹² και με το διάκοσμο πεσσίσκων στο τέμπλο της μονής Σαγματά⁹³ στη Βοιωτία.

14. Πεσσίσκος τέμπλου (Εικ. 14)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένος στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,18, πλ. 0,16, πάχ. 0,16 μ.

Χρονολόγηση: Τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι.

Πεσσίσκος τέμπλου με συμφυή κιονίσκο – σώζεται μικρό τμήμα από έξεργα βεργιά⁹⁴. Αποτελεί τον επάνω σταθμό του παραθύρου που ανοίγεται στη δυτική

πλευρά του ναού Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Η μία πλάγια, εμφανής σήμερα, πλευρά του είναι αδρά δουλεμένη, εκτός από τις ακμές που είναι λειασμένες. Αδρά δουλεμένη (σε μεταγενέστερη πιθανώς χρήση) είναι και η ακόσμητη επιφάνεια στο κάτω μέρος της κύριας όψης.

Ο πεσσίσκος κοσμείται με ελισσόμενο βλαστό, από τον οποίο φύονται ημίφυλλα άκανθας με τρία οξύληκτα φύλλα, στραμμένα εναλλάξ προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά. Στο επάνω μέρος ανθήμιο, οι σπείρες της βάσης του οποίου σχηματίζουν ημικυκλικό πλαίσιο που το περιβάλλει. Η επιφάνεια της διακοσμημένης ζώνης του πεσσίσκου είναι ελαφρά καμπύλη. Ο πεσσίσκος είναι πανομοιότυπος με έναν πεσσίσκο άγνωστης προέλευσης που υπάρχει στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 67), με τον οποίο πιθανώς συνανήκαν στο ίδιο τέμπλο. Ομοιότητες εντοπίζουμε και στο διάκοσμο (περιμετρική ζώνη) των θωρακίων από τη μονή Κάτω Παναγιάς Άρτας, που φυλάσσονται επίσης στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 196 και 56)⁹⁵.

⁸⁷ Α.Κ. Ορλάνδος, 'Ο παρά τήν Άμφισσαν ναός τοῦ Σωτήρος, *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 192 κ.ε., εικ. 9. Κ. Ασλανίδης - Χ. Πινάτσι, Το τέμπλο του ναού Μεταμορφώσεως στην Άμφισσα, *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 163 κ.ε., εικ. 1, 2, 6.

⁸⁸ Ορλάνδος, Η μονή του Οσίου Μελετίου, ό.π. (υποσημ. 83), 35-105, εικ. 45.

⁸⁹ Α. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II: XIe-XIVe siècle*, Παρίσι 1976, πίν. XLIC (στο εξής: *Sculptures*).

⁹⁰ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, εικ. 74.

⁹¹ Για τον πεσσίσκο που εξετάζουμε και τις ομοιότητες που πα-

ρουσιάζει η τεχνική επεξεργασία του και με άλλων γλυπτών από τη μονή Κάτω Παναγιάς βλ. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁹² Ορλάνδος, Η μονή των Βλαχερνών, εικ. 13.

⁹³ Σ. Βογιατζής, Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, 306, πίν. 122γ.

⁹⁴ Vanderheyde, *La sculpture architecturale mesobyzantine* (υποσημ. 54), αριθ. 119-121, 55.

⁹⁵ Παρόμοιο διάκοσμο φέρουν επίσης τα τμήματα θωρακίων που εντοπίσαμε εντοιχισμένα στα κελιά της μονής Κάτω Παναγιάς.

15. Πεσσίσκος τέμπλου (Εικ. 15)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένος στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1, πλ. 0,17, πάχ. 0,16 μ.

Χρονολόγηση: Αρχές του 13ου αι.

Η μία πλάγια πλευρά (ορατή σήμερα) είναι αδρά δουλεμένη. Στην κύρια όψη του ακόσμητη ταινία και κυμάτιο τριγωνικής διατομής οροθετούν πλατιά ταινία, διακοσμημένη με τριμερή ελικοειδή βλαστό σε κατακόρυφη διάταξη. Ο βλαστός διακλαδίζεται σε μικρότερους που απολήγουν σε ημιανθέμια, τα οποία αναδιπλώνονται και καλύπτουν τα καμπύλα διάχωρα που διαμορφώνονται από τον ελικοειδή κυματισμό του βλαστού. Στα σημεία που αναδιπλώνονται τα ημιανθέμια οπές από τρυπάνι. Ο διάκοσμος απολήγει στο επάνω μέρος σε ακανθοειδές ανθέμιο, από τη βάση του οποίου αναπτύσσεται τριπλή ταινία που σχηματίζει ημικυκλικό διάχωρο, μέσα στο οποίο εγγράφεται ανθέμιο. Στο κάτω μέρος του πεσσίσκου ακόσμητη επιφάνεια που διαφοροποιείται με τοξωτή λάξευση.

Ο διάκοσμος είναι πυκνός και διακρίνεται για την επιμελημένη επεξεργασία του. Στενή αναλογία παρουσιάζει με το διάκοσμο δύο πεσσίσκων που φυλάσσονται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 69⁹⁶ και 70⁹⁷) και με το διάκοσμο του πλαισίου της μαρμάρινης πλάκας ψευδοσαρκοφάγου, που είναι επίσης εντοιχισμένη στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου, καθώς και με το πλαίσιο παραθύρου, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Όλα τα παραπάνω ανάγλυφα πιστεύουμε ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο⁹⁸. Ομοιότητες επίσης παρουσιάζουν με το διάκοσμο πεσσίσκου από τη μονή Σαγματά⁹⁹ και με αυτόν τμήματος πεσσίσκου και ορθοστάτη θυρώματος στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών¹⁰⁰. Παρόμοιος είναι επίσης ο διάκοσμος του πλαισίου ενός θωρακίου στο Μουσείο της Θήβας¹⁰¹. Πρόκειται για ένα διακοσμητικό θέμα αρκετά συνηθισμένο στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Ωστόσο, η ακρίβεια στην εκτέ-

Εικ. 15. Πεσσίσκος τέμπλου.

λεση του σχεδίου και η ποιότητα του αναγλύφου, που ομοιάζει με των αναγλύφων στο τέμπλο της Βλαχέρνας, χρονολογούν τον πεσσίσκο στις αρχές του 13ου αιώνα.

⁹⁶ Το ανάγλυφο αποτοιχίστηκε από τον παλιό ναό του Αγίου Δημητρίου Άρτας.

⁹⁷ Η προέλευσή του είναι άγνωστη. Στο επάνω μέρος φέρει λείψανα των βεργίων του συμφορικού κιονίσκου. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁹⁸ Στο ίδιο εργαστήριο αποδίδουμε επίσης μια μαρμάρινη πλάκα από τη Παναγία Κορωνοισίας (αδημοσίευτη) και ένα κιονόκρανο

τέμπλου που προέρχεται από την περιοχή του Αγίου Μηνά στην Άρτα. Για τη σχέση των γλυπτών αυτών με αυτά του τέμπλου της Βλαχέρνας βλ. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά γλυπτά*.

⁹⁹ Βογιατζής, *Μονή Σαγματά*, ό.π. (υποσημ. 93), 311, αριθ. 30, πίν. 125β και αριθ. 32, πίν. 126α.

¹⁰⁰ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 414, εικ. 443β, γ.

¹⁰¹ A. Grabar, *Sculptures*, 111, πίν. LXXXVI d.

16. Πλαίσιο παραθύρου (Εικ. 16)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένο στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου, στη βόρεια πλευρά επάνω από την είσοδο (βλ. και αριθ. 12).

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 1, πλ. 0,60 μ.

Χρονολόγηση: Αρχές του 13ου αι.

Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, εκτός από ένα μικρό ράγισμα επάνω αριστερά. Το πλαίσιο ορίζεται εξωτερικά από επίπεδη ταινία και δύο κυμάτια, ένα καμπύλο και ένα τριγωνικής διατομής, πιο στενό. Το καμπύλο κοσμείται στις κάθετες πλευρές και την επάνω οριζόντια με στοιχεία αστραγάλου. Η κύρια διακοσμητική ταινία φέρει τριμερή ελικοειδή βλαστό με αναδιπλούμενα ημιανθέμια, ο οποίος όμως δεν συνεχίζεται στην κάτω οριζόντια πλευρά. Η ταινία ορίζεται εσωτερικά από λεπτό κυμάτιο τριγωνικής διατομής και αστράγαλο με κάθετα στοιχεία που μιμούνται σχοινί και άλλα, οριζόντια, που εναλλάσσονται. Ο διάκοσμος της ταινίας φέρει μικρές οπές από τρυπάνι στα σημεία που αναδιπλώνονται τα ημίφυλλα.

Ο αστράγαλος και ο ελικοειδής βλαστός με ημιανθέμια που αναδιπλώνονται απαντούν σε γλυπτά του 11ου-13ου αιώνα¹⁰². Η θεματολογική, τεχνοτροπική και κατασκευαστική ομοιότητα του βλαστού με αυτόν της πλάκας ψευδοσαρκοφάγου (αριθ. 18) και του πεσίσκου (αριθ. 15) είναι εμφανής και μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε το ανάγλυφο στις αρχές του 13ου αιώνα. Η πλοκή του κοσμήματος, η συμμετρική επανάληψη των επιμέρους στοιχείων και η άριστη εκτέλεση της εργασίας το εντάσσουν στην ίδια ομάδα γλυπτών με αυτά της Βλαχέρνας. Το πλαίσιο, όπως και το ανάγλυφο θωράκιο αριθ. 12 που καλύπτει το εσωτερικό ορθογώνιο άνοιγμα, είχαν παλαιότερα ασβεστοχρυσθεί.

17. Μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος (Εικ. 17)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένο στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Μεγ. σωζ. ύψ. 0,37 μ.

Χρονολόγηση: Τέλη του 12ου αι.

Βρίσκεται εντοιχισμένο στον τοίχο της πρόθεσης και αποτελεί μέρος του χωνευτηρίου¹⁰³. Είναι επιχρυσισμένο με

Εικ. 16. Πλαίσιο παραθύρου.

πολλές στρώσεις ασβέστη. Το σχήμα του είναι κυλινδρικό με καμπύλη την κάτω απόληξη. Στην εμφανή σήμερα πλευρά του υπάρχει ανάγλυφος διάκοσμος από φυλλοφόρο σταυρό κάτω από τόξο που στηρίζεται σε κιονίσκους με κόμβους (άμματα). Στα επάνω διάκενα των κεραιών δύο μετάλλια με τα συμπλήματα IC-XC. Το τόξο εγγράφεται σε ορθογώνιο με το οποίο ενώνεται με κόμβο. Η θέση και η κατάσταση διατήρησης του σκεύους δεν επιτρέπουν άλλες παρατηρήσεις· εντούτοις, η τεχνο-

¹⁰² Πβλ. το διάκοσμο ενός υπερθύρου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (BM 529, T 202), Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 153, αριθ. 209.

¹⁰³ Για ανάλογο σκεύος βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος από το Κάστρο του Πλαταμώνα, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 4 (1997), 55 κ.ε.

Εικ. 17. Μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος.

τροπική απόδοση του αναγλύφου παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με του τμήματος επιστυλίου αριθ. 3 του καταλόγου μας.

18. Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (Εικ. 18)

Προέλευση: Άγνωστη. Είναι εντοιχισμένη στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου, πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού.

Υλικό: Μάρμαρο.

Ύψ. 0,68, μεγ. σωζ. μήκ. 2,05 μ.

Χρονολόγηση: Αρχές του 13ου αι.

Ανάγλυφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης¹⁰⁴. Αποκρούσεις στο κάτω μέρος (ταινία πλαισίου) και φθορές σε τμήμα της μιας κα-

τακόρυφης πλευράς. Σε διάφορα σημεία της επιφάνειάς της υπάρχουν ρωγμές.

Η διακόσμησή της αποτελείται από συνεχόμενα τόξα, η άντυγα των οποίων σχηματίζεται από τριμερή ταινία. Τα τόξα στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους στο μέσο του ύψους τους και κιονόκρανα κοσμούμενα με τρίφυλλα: επιστέφουν αντίστοιχα τρεις σταυρούς, δύο λατινικού τύπου στα άκρα και ένα διπλό, τύπου Αναστάσεως, στο κέντρο. Οι σταυροί έχουν τις άκρες των κεραιών αποστρογγυλεμένες ενώ του κεντρικού καταλήγουν σε δίσκους. Από τη βάση τους φύονται ελισσόμενοι τριμερείς βλαστοί που καλύπτουν τα κάτω διάκενα των κεραιών. Οι βλαστοί απολήγουν σε αναδιπλούμενα ημιανθήμια που τονίζονται με οπές τρυπανιού στα σημεία που αναδιπλώνεται το τελευταίο προς το μίσχο φύλλο.

Το κεντρικό τόξο εξαιρείται, καθώς το επάνω μέρος του εγγράφεται σε ορθογώνιο που είναι πιο ψηλό από το εξωτερικό πλαίσιο της πλάκας. Το ορθογώνιο ενώνεται με το τόξο με κόμβο. Τα διάκενα που σχηματίζονται μεταξύ ορθογώνιου πλαισίου και τόξου, εσωτερικά και εξωτερικά, καλύπτουν ανθεματώτες άκανθες με αραβουργηματοειδή συστροφή των φύλλων¹⁰⁵. Η διακόσμηση πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από πλατιά ταινία με τριμερή ελισσόμενο βλαστό και αναδιπλούμενα ημιανθήμια, η οποία ορίζεται από διπλό κυμάτιο και ένα δεύτερο πλατύ, ακόσμητο πλαίσιο εξωτερικά.

Η τοξωτή διαμόρφωση είναι συχνό διακοσμητικό θέμα στις βυζαντινές σαρκοφάγους και θεωρείται ότι προέρχεται από τις μικρασιατικές ρωμαϊκές σαρκοφάγους, οι οποίες επηρέασαν την τέχνη των αντίστοιχων παλαιοχριστιανικών. Ο αριθμός των τόξων συνήθως ποικίλλει, ωστόσο η τριπλή τοξοστοιχία είναι ο επικρατέστερος τύπος¹⁰⁶.

Η απεικόνιση σταυρών στο διάκοσμο των σαρκοφάγων είναι συμβολική. Ο σταυρός τύπου Αναστάσεως ή πατριαρχικός εμφανίζεται ήδη από τον 9ο αιώνα και συμβολίζει το θρίαμβο του Χριστού πάνω στο θάνατο¹⁰⁷. Η απεικόνισή του κάτω από τόξο είναι συνηθισμένο θέμα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής και συ-

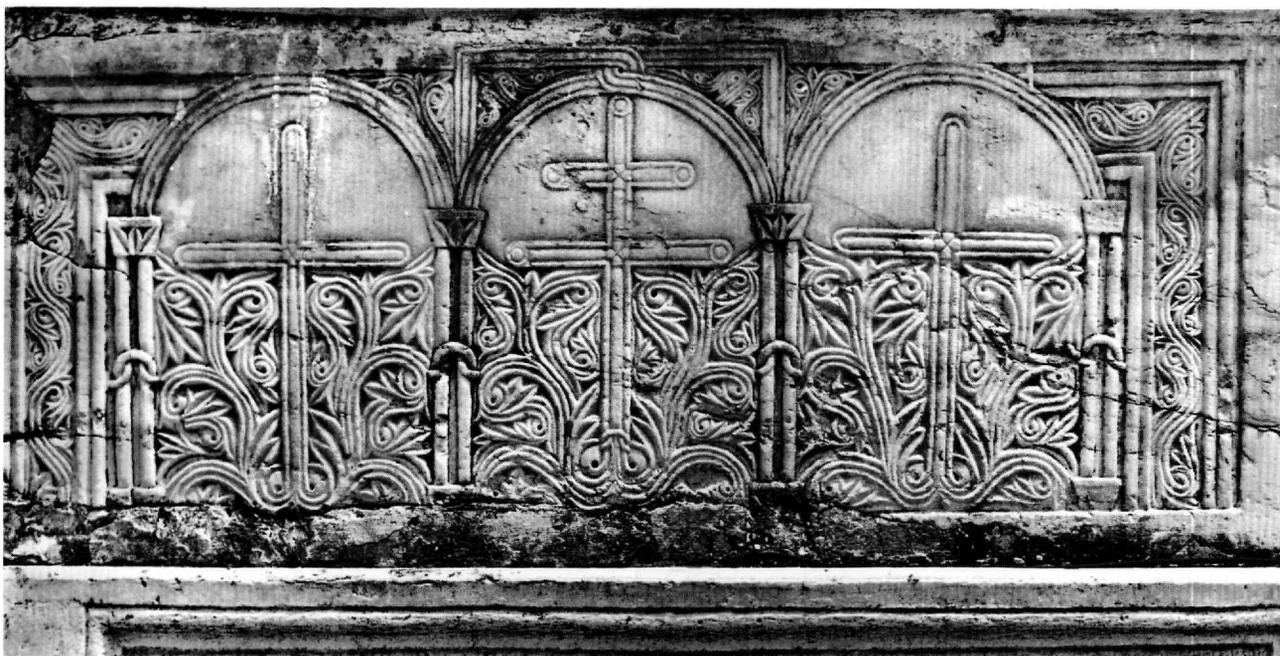
¹⁰⁴ Ορλάνδος, Γλυπτά της Άρτης, 36 κ.ε., εικ. 12. Ο ίδιος, Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης, 36 κ.ε., εικ. 30. Grabar, *Sculptures*, 145, αριθ. 152, πίν. CXXVb. L. Bouras, *Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece*, ΔΧΑΕ Θ' (1977-1979), 66-67, 73-74, πίν. 24, εικ. 9. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, αριθ. 48, 42, εικ. 36β. K. Vanderheyde, *La sculpture architecturale mesobyzan-*

tine (υποσημ. 54), II, 55, αριθ. 118.

¹⁰⁵ Πρβλ. το ίδιο κόσμημα σε θωράκιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 131, αριθ. 177.

¹⁰⁶ Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 112 κ.ε.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 117.

Εικ. 18. Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου.

ναντάται συχνά σε θωράκια τέμπλων, σαρκοφάγους κ.ά.¹⁰⁸.

Συμβολική είναι και η απεικόνιση των φυλλοφόρων σταυρών που επίσης θεωρείται τυπικό θέμα του διακόσμου των σαρκοφάγων¹⁰⁹, αφού συμβολίζουν το δένδρο της ζωής και κατ' επέκταση την αιωνιότητα¹¹⁰.

Η διακόσμηση της μαρμαρίνης πλάκας χαρακτηρίζεται για τη σχεδιαστική ακρίβεια, την πυκνότητα και την υψηλή ποιότητα εκτέλεσης του αναγλύφου. Παρουσιάζει ομοιότητες με το διάκοσμο θωρακίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου¹¹¹. Ο διάκοσμος του πλαισίου της με τον ελισσόμενο βλαστό παρουσιάζει στενές αναλογίες με το διάκοσμο στο πλαίσιο παραθύρου αριθ. 16 που είναι εντοιχισμένο επίσης στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου και τον πεσίσσο αριθ. 15· είναι πολύ πιθανό να προέρχονται όλα από το ίδιο εργαστήριο.

Η πλάκα δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον Α. Ορλάνδο, κατά την άποψη του οποίου προερχόταν από μία σαρκοφάγο που υπήρχε αρχικά στο καθολικό της μονής της Βλαχέρνας. Ο ίδιος έκανε μάλιστα και σχεδιαστική αναπαράσταση της σαρκοφάγου, τοποθετώντας ως κάλυμμά της την πλάκα που σήμερα καλύπτει το νότιο τάφο στο καθολικό της ίδιας μονής. Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή η πλάκα μεταφέρθηκε μεταγενέστερα στο ναό Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου και εντοιχίστηκε πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου. Παρά τις τεχνοτροπικές ομοιότητες, οι διαφορετικές διαστάσεις των δύο πλακών αποκλείουν το ενδεχόμενο να προέρχονται από το ίδιο ταφικό μνημείο. Κατά την άποψή μας, η πλάκα δεν αποκλείεται να προέρχεται από μία σαρκοφάγο που υπήρχε στο καθολικό της βυζαντινής μονής της Παναγίας Περιβλέπτου. Με βάση τις ομοιότητες που παρουσιάζει το ανάγλυφο

¹⁰⁸ Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας* (υποσημ. 75), 28 κ.ε. Επίσης, για τη συμβολική σημασία του βλ. Δ. Ευαγγελίδης, *Εικονομαχικά μνημεία Θεσσαλονίκης*, ΑΕ 1937, 341-351.

¹⁰⁹ Grabar, *Sculptures*, 31. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 118.

¹¹⁰ Για την προέλευση του θέματος, την εξέλιξη και την απεικόνιση

σή του σε νομίσματα, θωράκια κ.ά., βλ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας* (υποσημ. 75), 30 κ.ε. D. Talbot-Rice, *The Leaved Cross*, *ByzSl* XI (1950), 72 κ.ε. J. Flemming, *Kreuz und Pflanzenornament*, *ByzSl* XXX (1969), 88-115.

¹¹¹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 193, εικ. 210α.

που εξετάζουμε με μιαν άλλη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου στο ναό των Αγίων Αποστόλων Αθηνών¹¹² και με ένα επιστόμιο του 1158 στο ναό του Ταξιάρχη Μεσαριάς στην Άνδρο, ο Θ. Παζαράς χρονολόγησε την πλάκα στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα¹¹³. Παρά τις παραπάνω ομοιότητες, η τεχνική επεξεργασία του ανάγλυφου συγκρινόμενη με των γλυπτών από το τέμπλο της Βλαχέρνας, με τα οποία παρουσιάζει πολλές τεχνολογικές ομοιότητες, μας οδηγεί σε μία χρονολόγηση στις αρχές του 13ου αιώνα.

19. Μαρμάρινη εικόνα (Εικ. 19)

Προέλευση: Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου. Φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας (αριθ. ευρ. 1).

Υλικό: Μάρμαρο.

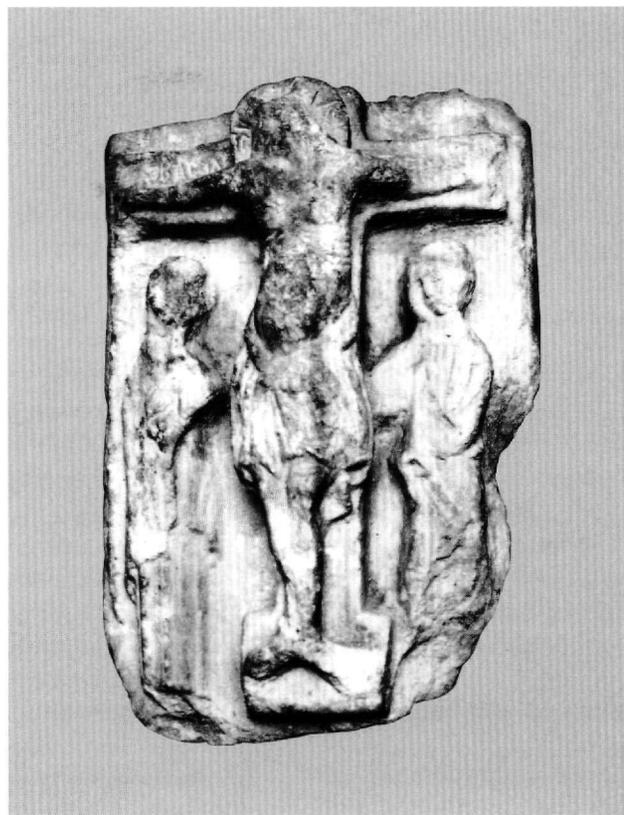
Ύψ. 0,37, πλ. 0,26, πάχ. 0,11 μ.

Χρονολόγηση: 13ος αι.

Αποθρασυμένη περιμετρικά και κυρίως στην κάτω δεξιά γωνία. Στην κύρια όψη εικονίζεται σε πολύ έξοργο ανάγλυφο η Σταύρωση, που όμως έχει υποστεί αρκετές φθορές¹¹⁴. Ο εσταυρωμένος Χριστός κλίνει την κεφαλή ελαφρά προς τα δεξιά του. Στο πρόσωπό του δεν σώζεται καμιά λεπτομέρεια. Φέρει ανάγλυφο φωτοστέφανο με το συμπλήμμα ΙC-ΧC, ενώ στην οριζόντια κεραία του σταυρού σώζεται η επιγραφή: Ο ΒΑΣΙΛΕΥC - ΤΗC ΔΟΞΗC.

Ο Χριστός φορεί περιζώμα που σχηματίζει μαλακές πτυχώσεις. Το σώμα του έχει αποδοθεί φυσιοκρατικά. Λεπτές παράλληλες γραμμές υποδηλώνουν τα πλευρά. Το αριστερό του πόδι καλύπτει ελαφρά το δεξί υποδηλώνοντας την καθήλωσή τους με το ίδιο καρφί. Αριστερά του Σταυρού εικονίζεται η Παναγία, ψηλόλιγνη μορφή σε στάση τριών τετάρτων, στραμμένη προς τον Χριστό. Το πρόσωπο της έχει ατυχώς απολαξευθεί. Φορεί μακρύ χιτώνα και μαφόριο με κατακόρυφες πτυχώσεις και έχει τα χέρια μπροστά στο στήθος σε στάση δέησης. Πάνω από το κεφάλι της το συμπλήμμα ΜΡ ΘΥ.

Συμμετρικά προς την Παναγία, στα δεξιά του Χριστού, εικονίζεται ο Ιωάννης, επίσης σε στάση τριών τετάρτων.

Εικ. 19. Μαρμάρινη εικόνα με παράσταση της Σταύρωσης.

Στηρίζει το κεφάλι με το δεξί του χέρι σε ένδειξη θλίψης, ενώ με το αριστερό συγκρατεί το μιάτιό του. Στο βάθος η επιγραφή ΟΑΓΙ/ΟC / Ιω¹¹⁵. Οι μορφές της Παναγίας και του Ιωάννη είναι μικρότερης κλίμακας σε σχέση με του Χριστού και δεν φέρουν φωτοστεφάνους που πιθανώς δηλώνονταν με χρώμα. Άλλωστε ίχνη χρώματος σώζονται στο μαφόριο της Παναγίας. Λεπτός ιωνικός αστράγαλος περιέβαλλε την εικόνα περιμετρικά. Σήμερα σώζεται τμήμα του στην επάνω δεξιά πλευρά.

Το ανάγλυφο είναι έντονα έξοργο και ιδιαίτερα στη μορφή του εσταυρωμένου Χριστού. Οι πτυχώσεις στο

¹¹² Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, αριθ. 60, 46, εικ. 49.

¹¹³ Στο ίδιο, 139. Επίσης βλ. Bouras, *Architectural Sculptures*, ό.π. (υποσημ. 104), 65-67.

¹¹⁴ Ορλάνδος, *Γλυπτά της Άρτης*, 255-257, εικ. 1. Ο ίδιος, Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης, 168-170, εικ. 17. P. Lange, *Die byzantinische Reliefkone*, Recklinghausen 1964, 121, αριθ. 48. Liveri, *Die Bauplastiken* (υποσημ. 78), 127, αριθ. 69, εικ. 90. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, εικ. 170.

¹¹⁵ Πρβλ. το ίδιο θέμα σε μια πήλινη αναγλυφη εικόνα από τον Άγιο Βασίλειο Άρτας, της ίδιας περίπου εποχής, όπου όμως ακολουθείται δυτικό εικονογραφικό πρότυπο, και σε μια δεύτερη, επίσης πήλινη εικόνα στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Αρρωνιάδα Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας. Και στις τρεις περιπτώσεις το θέμα έχει αποδοθεί διαφορετικά και είναι χαρακτηριστικό των διαφόρων καλλιτεχνικών τάσεων που επικρατούσαν το 13ο αιώνα στην Άρτα.

περίζωμα του Χριστού είναι έξεργες, σε αντίθεση με αυτές της Παναγίας και του Ιωάννη που είναι σχηματοποιημένες. Ο Ορλάνδος αναγνωρίζει ιταλικές επιδράσεις στο έξεργο αναγλυφο της εικόνας και στο πλάσιμο

της μορφής του Ιωάννη. Λανθασμένα αναφέρει ότι η εικόνα είναι λίθινη¹¹⁶. Η εικόνα βρέθηκε το 1900 κοντά στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου-Αγίου Μερκουρίου κατά τη διάρκεια εργασιών¹¹⁷.

Barbara N. Papadopoulou

THE BYZANTINE MONASTERY OF PANAGHIA PERIBLEPTOS CONTRIBUTION TO THE MONUMENTAL TOPOGRAPHY OF THE BYZANTINE TOWN OF ARTA

The Byzantine monastery of Panaghia Peribleptos at Arta is mentioned in thirteenth century sources, but its exact position has not been located so far. Its existence is mainly known by two letters of Naupactos Archbishop, Ioannis Apokaukos, the first of which was written in 1222 at the same monastery and it is addressed to Theodoros Komnenos Doukas, the ruler of the Despatate of Epirus. The second letter, which is dated to 1223, is addressed to the archbishop of Arta, Ioannis, and it refers to an event that took place while Apokaukos was staying as a guest at the monastery. However, the Apokaukos' reference to the location of the monastery is barely informing.

Another information is given by the Bishop Serapheim Xenopoulos, who in his book for Arta and Preveza mentions the parish of 'Peribleptos', the church of which is dedicated to the feast of Presentation of the Virgin at the Temple. Nowadays there is only one church in Arta with that dedication. It is the old cathedral, built on the homonymous hill opposite to Castle and it is also dedicated to St Merkourios.

It is worth mentioning that many Byzantine architectural sculptures (pseudosarcophagos, slabs, column capital, colonnettes, etc) are walled in the structures of that post-Byzantine church. A number of Byzantine sculptures (parts of architraves, colonnettes, etc) were located at the basements of the Cathedral mansion of Arta (near the church of Presentation of the Virgin - St. Merkourios), while a marble icon of the Crucifixion had also been found at the area of

the same church in the beginning of the twentieth century. We strongly believe that the existence of so many Byzantine sculptures in the same place is not at all accidental. On the contrary, the sculptures, combined with other elements like a lead seal (molyvdouvoullon) found in the same monument, lead us to support the opinion that the location of the monastery of Peribleptos should be searched on the hill of the cathedral and specifically at the place where the post-Byzantine church of Presentation of the Virgin - St Merkourios is built. The position of the hill justifies completely the eponymy of the monastery of Peribleptos because it is a natural height near the river Arachthos, surrounded in its three sides by the Walls of Ambrakia (ancient town built in the position of the modern Arta), which is preserved at an impressive height and length.

In our article all evidence leading to placing the Byzantine monastery of Peribleptos on the hill of the Cathedral, is being thoroughly examined, as well as the sculpture that has been found there. From the examination of the sculpture, we conclude the following:

A. Many of them are dated to the Middle Byzantine period (11th-12th c.) and they must come from a dimensional church.

B. Others, dated to the early thirteenth century, constitute works of a good workshop, the same according to our opinion that created the exceptional templon of Vlacherna, the famous monastery near Arta.

¹¹⁶ Το ίδιο λάθος επαναλαμβάνει και η Α. Λιβέση, βλ. Liveri, *Die Bauplastiken* (υποσημ. 78).

¹¹⁷ Τσοούτσινος, *Αρτινά μελετήματα*, ό.π. (υποσημ. 26), 280.